

В'ячеслав Липинський

**Україна на переломі. 1657—1659.
Замітки до історії українського
державного будівництва в XVII-ім століттю**

РОЗДІЛ III

**Кінець автономізму.— Унезалежнення України.—
Переяславська умова і Переяславська легенда.—
Перші реальні наслідки умови**

Офіційний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на останні місяці 1653 року. «Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний»,— так схарактеризував сей пам'ятний рік сам Хмельницький,—«всіляке в ньому полякам щастя предсказуючи». Становище гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через короля польського, одержавши, крім того, від нього ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині— під Жванцем. З послом козацьким Виговським поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх «підданих» стали уважати. Татари,— як писав до царя Хмельницький,— хотіли його й Виговського видати королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України.

Що найважливіше, великі монархічно-династичні замисли гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерті улюбленого сина і наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під вражінням нової зради татарської і тих страшних спустошень, які татари тоді ж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно «роком королівським» і щоб Хмельницький «Маєстатови Річипосполитої» скориставшись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятись. Але такий поворот ані для великого гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річі Посполитої поставили перед собою гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки рибосовий план, щоб він з того безвихідного становища, в яким вони опинились, міг їх своєю назвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей план був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом українську державу козацьку збудувати. «Нічого іншого ці неприятели козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу вашої королівської милості вторгнутись, його знести, а по побіді в Києві столицю свою мати хочать»,— писав 14 лютого 1654 р. до польського короля добре в ділах українських поінформований воєвода молдавський. «Більшими нас свободами державами й добрами наділить царське величство, ніж королі польські і старі князі руські»,— так розуміли значіння й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі, кажучи їх власними, гетьмана Хмельницького, словами, «за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи». Державно-творчий розмах, простолінійність і — у відношенню до головного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність («або пан, або пропав») того плану забезпечили йому певну побіду над всіма іншими, може більше прак-

тичними, логічними, дипломатичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше вивченої Переяславської легенди. А власне треба виразно одріжнати ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй останній формі вона гласить, що «народ малоросійський» під приводом свого гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше, бо тільки в кінці XIX-го століття було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «возсоединенія Русі»...

Подібно як легенда Люблінська про добровільну злуку Русі з Польщею відіграла величезну роль в життю української аристократії в Річі Посполитій, так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в імперії Російській. Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкруцтві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу, пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніше виведеної легенди. І тому, між іншим, всі щирі бажання істориків знайти в Переяславській умові основну підставу Переяславської легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської, не дали оче-видячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу ріжноманітних поглядів. Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилучення сформульовані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте «прилучення» мало б відбутися.

На мою думку, шукання в Переяславській умові основ Переяславської легенди — це безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Будь в місці Москви Туреччина, історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з султаном юридичних підстав нашого «возсоединенія» з турками шукали. І, мабуть, ся праця була б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу роль, чим Москва, в генезі й зародженню повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську легенду з Переяславською умовою й бачити в умові легенду про добровільне «возсоединеніє Русі», мусить перш за все доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во ім'я прилучення України до Москви, і що Переяславська умова являється тільки формальним закінченням, останнім скріпленням на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во ім'я і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Московією в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі і, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею цар заступив місце султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти

Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з царем робиться по тім готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном. Основні підставові пункти Переяславської умови сформульовані дуже ясно і ні одна, ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти по Польщу під Смоленськ і, крім того, має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських «статей». За це цар має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військовою поміч були одчислені в формі «жалування» всі росходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а цар в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні «руські, нїмецькі і татарські рати многіє», котрі він зібрів «для вашіє оборони», коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького «убытка не будеть». На це гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помічі і всієї забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що «імело быть противно царского величества» і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського митрополита і духовенства, а осібною грамотою такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаїмно неясні. Ця ріжниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз же, на другий день по заключенню умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали ріжно, кожна по-своєму, Переяславську умову інтерпретувати.

«Не можна на нам більше жити без царя!»— ці класичні слова гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки ж гетьман, котрий ті слова сказав, і царські послі, котрі ті слова чули й цареві передали, надавали їм, кожний по-своєму, абсолютно ріжне значіння. Гетьман, пропонуючи вслід за тим чотирьох кандидатів: царя турецького, царя кримського, царя московського і короля польського, вибрав царя московського, бо думав, що з-поміж цих чотирьох він, як «цар одновірний», буде тим, котрий всі «свободи наші» забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор «державою» наділив його — гетьмана, фактично «самодержця руського»,— більшою, чим була вона на Україні не тільки за королів польських, але й за своїх князів руських. Знов же цар московський думав і хотів, щоб гетьман запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому — цареві московському — передав.

Тому гетьман, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві протекторові тільки сам один, без старшини й без війська, і чутки про се, що так і менно сталося, розпускаються по Україні урядовими гетьманськими колами; і тому цар хоче, щоб йому безпосередньо присягали всі нові піддані й відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередньо «на царя» це перша дипломатична перемога Москви, котрою голосно хваляться московські послі (наскільки зрештою

справедливо — це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому гетьман хоче, щоб йому — як цареві рівному — посли московські на додержання союзу «за государя присягу учинили» і аж до смерті гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена царем, тому цар Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють посли московські, «тільки піддані присягають своєму государеві» — і в результаті справа ся так в завішенню й остається.

(Тому гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам через своїх урядовців, збираючи та круглою сурою один раз на рік її виплачуючи, тому знов цар хоче мати своїх воевод по всіх важніших українських городах і безпосередньо на себе положену з України дань побирати.) Тому врешті формальна сторона того конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї «держави», своєї власті, гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воеводи московського там, де б сам Хмельницький того не забажав; за його життя цар не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась на ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом, творець Переяславської умови не був творцем Переяславської легенди...

Коли однак, не зважаючи на всі ці зразу ж роз'єднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську умову заключив і царську протекцію прийняв, то, крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу, були для цього інші, далеко глибші й важніші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя зв'язане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для «маєстату королівського» мала глибокий законний пієтизм, котрий кидався у вічі сучасникам і котрий вона на ділі не раз під час першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщі держави мусів знайти таку сучасним правнодержавним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра б своєю легальністю могла отой глибокий український легітимізм супроти Польської Річі Посполитої знищити. Союз з нехристиянським монархом — турецьким султаном — того, очевидно, зробити не міг. Звільнення України від присяги польському королеві на тій підставі, що король порушив заприсяжені ним права православного «руського» народу в Річі Посполитій, звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні «одновірний», а королеві польському, яко по ма за н н и к Б о ж и й, рівний цар московський — це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною.

Другою такою ж мґоговажною стороною Переяславської умови була її явність і офіціальність. Гетьман сам домагається від царя негайної посилки до Києва царського воеводи тому, «щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку царського величества». Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної політичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі, з котрими Україна, як держава, все частіше зноситься із котрими згідно з Переяславською умовою, зноситься має право, знали про її непідданство польському королеві, тобто про здобуту нею у відношенню до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річі Посполитої, емансипація, як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів творила всю ідеологічну правнодержавну суть Переяславської умови. Тим тільки вона відріжнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її

творців ще тоді необчислене — значіння для цілої будуччини України. Щоб «груба й дика», в розумінню тогочасних українців, Москва могла коли-небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискочої своєю культурою і привабливою своїм «раєм шляхецьким» Польщі — така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському, ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому, не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила б з собою протекція царська, було причиною того, що гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну «вічний мир», заключений давніше між Москвою й Польщею, розірвати та обох монархів — царя й короля — роз'єднати. І як не було, здається, засобу, якого б — почавши від дарування цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах «розорати татарами» царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютості, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець «з посольством, що цар гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тобто королем польським) не воював, бо в такім разі цар своєму брату королю мусів би дати поміч і військо своє послати», то Хмельницький, як оповідає начний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла — Мисловський, «розірвся і зірвався, хочаби дати послові царському по пиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг вхопити гетьмана в обійми». Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного «царя» Тимошку Акундінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву.

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах згодився, нарешті, московський собор в р. 1653 на те, щоб цар прийняв Хмельницького й Військо Запорозьке «в підданство». В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною стали доконаним фактом. І «Річ Посполита, — як, слухаю зачувши про це, сказав в своїй соймовій до короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський, — на саму тільки дискрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала». З того часу й поляки стали поважати гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів «збунтованим рабом», а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської умови була досягнута вповні.

Але засіб, при допомозі котрого була досягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою царя й гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо цареві зустрічала скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй ненависті до Польщі і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянським та Полтавським козаки урядників московських «княми побили». Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські «Москву неохоче прийняли», а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ «силою, під мечовим каранням» до присяги був приведений. Що найзнаменіше відмовилось

присягати українське православне духовенство. «Митрополіт і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві». Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького гроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованої грамоти, супроти такого їх поведіння, не дістали.

На підставі звістних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і з відома самого гетьмана, якого планам і намірам вона зовсім відповідала, чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабкі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніальності був і мусів бути залежним від своєї в душі державної неповноправності вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного «маєстату королівського», він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним «маєстатом царським» ще не рішався. «Самодержець руський» в гетьмані козацьким в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — якщо вона в дійсності й була — захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками залатавши і опозицію так чи інакше припинивши, Хмельницький Переяславську умову в життя фактично перевів. Дальші події, одначе, виказали незабаром всю хиткість політичної умови, котру обидві сторони інакше — кожна по-своєму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженню Переяславської умови, зпочатку на території білоруській.

В іншій місці (в тому 1-ім моїх «Студій») я говорив про окупацію Білорусі українськими військами і про заведення там козацької влади в формі «козацького присуду» за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було «визволення з ляцької неволі» не тільки козацької території (тодішньої «України»), але й усіх так званих «руських земель» Річі Посполитої, залежних від давна від духовної влади київського митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідейної тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом гетьмана Війська Запорожського. Історичним, в ідеології православної «руської» шляхти і духовенства зачерпнуним, завданням тієї влади було так чи інакше об'єднати (чи то в рамках Річі Посполитої в першій добі повстання, чи то від Річі Посполитої відірвавши, як було в добі другій) оці всі православні «руські» землі, які в Польській державі по руїні держави Київської опинилися.

Отака українська традиційно-державна «руська» київська політика зразу ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській умові акт добровільного піддання частини польської держави з «одновірним» козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочі Москві при завоюванні нею інших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки внаслідок Переяславської умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати, очевидно, своїми і в котрих про ніяку владу гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського митрополита ні знати, ні чути не хотіла. Один епізод тієї боротьби двох «Русей» за «Русь» третю я представив в іншій місці, в біографії одного з видатніших хмельничан, гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) «полковника білоруського, могилівського, го-

мельського і чауського», як титулувався він в р. 1656. Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. «возсоединенія». Як багато інших, найбільше важних сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніше, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цієї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Покловського.

Кость В'ячеслав Покловський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, «жовнір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими зв'язками між могилівською шляхтою», був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Литовським здавна була елементом крайне супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому помочі козацької для своїх противопольських планів. У всякому разі був він, напевно, не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславською умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з гетьманом Війська Запорозького прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенню Переяславської умови гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигрина, щоб зложити на руки гетьмана запорожського присягу московському цареві. Їхав Покловський не сам, а з численним почотом 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніші були: Лесько-Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександр Кучинський, два Хоментовських і інші. Золотаренко, розуміється, зараз відіслав Поклонського до гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло острє непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, поки що дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав цареві безпосередньо, а не через гетьмана, і щоб Золотаренко відослав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намістник гетьманський, одначе, не дав себе переконати: боярам «одписався», Поклонського відослав до гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по-козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул гетьмана сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певнішого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетянула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так, Петро Маньковський дістав від царя село Самулки, Марцінкевичи — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленню московських військ, присягала безпосередньо цареві, придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр., Криштоф Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні плани були «союзниками» зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопіпа ніжинського, написаний до могилівців від імені гетьмана і митрополита з порадою, щоб вони «до Війська Запорозького при-

хилились і під оборону гетьманів запорожських і цілого війська оддали, аби, борони Боже, Москва своїм звичаєм не схотіла в городі вашім права свої устанавляти, а ле щоб ви такі вольності мали, які цар дав нашій Україні і пану гетьману».

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора царя від поняття реальної «грубої та дикої» Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. «Одновірний цар» у ті часи не був ще пізнішим петербургським імператором всеросійським, а був лише царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською...

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в Могилівським повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками, були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ін.) та стративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з-под Польщі — а зірвавши перед тим з Україною, — тепер повернули назад у підданство Річі Посполитої, зустрівши там, очевидно, радісний прийом і діставши повну амністію.

З того всього гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західноєвропейської цивілізації старшини козацької полонофільську реакцію. Все виразніше заборчі апетити царських воевод у Києві, яких завдання мало бути — по планах гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Москвою демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки «всякі вольності козакам», але навіть «вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей міських та сільських, господарства пильнуючих» обіцявали — ці висновки гетьманські мусили скріпити. В результаті відношення гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Її вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини поза його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає пропотипів пізніших «самоотверженних малороссіянь» без милосердя. А щоб унезалежнити себе й у політиці закордонній, він уважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприятеною собі державою — Швецією, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так, під Гусятином, наприклад, гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть «багато православних». Потім, під час облоги Львова, Виговський в поразумінню з гетьманом потаємно перестерігає львівян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Любліном знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбирати присягу «на царське ймя», і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті, кампанія ця скінчилась тим, що гетьман поза плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. Внаслідок цієї умови воевода Бутурлін був оточений татарами, мусив їм величезний викуп заплатити й усю свою [...] здобич воєнну відступити...

(Далі буде)